

अश्वत्थामा हतोहतः नाटकमा मिथकीय सन्दर्भ

✍ विष्णुमाया स्वामी

उपप्राध्यापक, त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

प्रस्तुत लेख अविनाश श्रेष्ठको अश्वत्थामा हतोहतः नाटकमा प्रयोग गरिएको मिथकीय सन्दर्भलाई विश्लेषण गर्नमा केन्द्रित छ। नेपाली साहित्यमा नवीन कथ्य र शैलीमा नाट्य रचना गर्ने अविनाश श्रेष्ठका नाटकमा महाभारतीय आख्यानमा अन्तर्निहित मिथकलाई आधुनिक यथार्थवादी ढङ्गबाट व्याख्या गरिएको पाइन्छ। समालोचना क्षेत्रमा प्रयोग भएको मिथक सिद्धान्तका आधारमा श्रेष्ठको अश्वत्थामा हतोहतः नाटकमा रहेको मिथकीय सन्दर्भबाट विश्लेषण गर्नु यस लेखको मूल उद्देश्य हो। यस मूल उद्देश्यलाई पूर्णता दिनका लागि नाटकमा प्रयोग भएको विषयवस्तु, परिवेश र पात्रगत सन्दर्भमा आएको मिथकीय पक्षलाई निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरी खोजमूलक विश्लेषण गरिएको छ। यस अध्ययनबाट श्रेष्ठको यस अश्वत्थामा हतोहतः नाटकमा विषयगत, पात्रगत र परिवेशगत मिथकीयसन्दर्भ रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : परिवेशगत मिथक, पात्रगत मिथक, प्रतीक, बिम्ब, विषयवस्तुगत मिथक, स्वैरकल्पना।

विषयपरिचय

अविनाश श्रेष्ठ नेपाली नाट्य विधाको उत्तरवर्ती चरणमा नवीन कथ्य र शैलीमा नाटक लेख्ने प्रयोगधर्मी नाटककार हुन्। यहाँ जिन्दगी यस्तै छ (सन् १९७१) एकाङ्कीमार्फत आफ्नो नाट्ययात्रा प्रारम्भ गरेका श्रेष्ठका समय, समय अनि समय (२०३९) र अश्वत्थामा हतोहतः (२०४१) गरी दुई वटा पूर्णाङ्की नाटक प्रकाशित छन्। उनका यी नाट्यमध्ये अश्वत्थामा हतोहतः नाटकमा पौराणिक स्वैरकल्पनिक सन्दर्भका माध्यमबाट मिथकीय प्रयोग भएको छ। यस नाटकमा पौराणिक स्वैरकल्पनालाई मिथकीय प्रतीक र बिम्बको प्रभावसँग मिश्रण गरी परिवर्तनको चेतना जागृत गरिएको छ। मिथक अदृश्य विषयवस्तु र दृश्य विषयवस्तुको संयोजन गर्ने सर्वविश्वसनीय विश्वदृष्टियुक्त सिद्धान्त हो। ज्ञानको खोज गर्ने सन्दर्भ र नवीन ज्ञानको प्राप्त गर्ने प्रयोजनमा समालोचना क्षेत्रमा यस सिद्धान्तलाई २० औं शताब्दीदेखि चर्चा, अन्वेषण र प्रयोग गर्न थालिएको हो। यस लेखमा अविनाश श्रेष्ठको अश्वत्थामा हतोहतः नाटकमा मिथकीय सन्दर्भगत प्रयोजनको अध्ययन र विश्लेषण गर्ने मूल समस्यामा केन्द्रित भएर विषयगत, परिवेशगत र पात्रगत मिथकीय सन्दर्भलाई खोज गरी विश्लेषण गर्नु यस शोधलेखको उद्देश्य हो।

प्रस्तुत अध्ययनपूर्व अविनाश श्रेष्ठको *अश्वत्थामा हतोहतः* नाटकका बारेमा मोहनराज शर्मा (२०५०)ले *अश्वत्थामा हतोहतः* नाट्य सङ्ग्रहको भूमिकामा विषयगत र शैलीगत नवीनता श्रेष्ठका नाटकको खास पहिचान हो भन्दै अकथात्मकताको मरुभूमिमा रोचकताको मिथकीय विषयको नाटक भएको कुरा उल्लेख गरेका छन्। त्यस्तै दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा (२०५६), अशेष मल्ल (२०५७), केशवप्रसाद उपाध्याय (२०५९), ताराप्रसाद पोखरेल (२०५९), देवीप्रसाद सुवेदी (२०६४), खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले (२०६७), कृष्ण शाह यात्री (२०६७), नेत्र एटम (२०६७)ले यस नाटकमा मिथकीय प्रयोगको सन्दर्भलाई फुटकर रूपमा चर्चा गरेका छन्। तापनि मिथकीय सन्दर्भको खोजी गरी पूर्ण विश्लेषण नगरिएकाले प्रस्तुत अध्ययन औचित्यपूर्ण रहेको छ।

अध्ययनविधि

अविनाश श्रेष्ठको *अश्वत्थामा हतोहतः* नाटकमा मिथकीय सन्दर्भको निक्यौल गरी विश्लेषण गर्नका लागि विभिन्न पुस्तकालयबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। यसअन्तर्गत प्राथमिक सामग्रीमा उनको *अश्वत्थामा हतोहतः* नाटक र द्वितीयक स्रोत सामग्रीमा निर्दिष्ट नाटकमा आधारित भएर समीक्षा गरिएका कृति र मिथक सिद्धान्तको व्याख्या गरिएका कृतिलाई उपयोग गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

अङ्ग्रेजी भाषाको *मिथ* शब्दलाई नेपालीमा मिथकका रूपमा चिनाइन्छ। समालोचना क्षेत्रमा प्रयोग भएका विभिन्न सिद्धान्तमध्ये मिथक सिद्धान्तको प्रयोग २० औं शताब्दीबाट भएको हो। मिथकलाई बोध गर्नका लागि यसको पर्यायवाची शब्दका रूपमा अङ्ग्रेजीमा मिथ, ग्रीकमा माइथस वा मुथोस, लोकसाहित्यमा अभिप्राय, जर्मनमा माइथोलाजी शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ। संस्कृतमा 'मिथ' आधार पदमा 'क' प्रत्यय लागेर 'मिथक' शब्दको निर्माण भएको हो। यसको अर्थ तर्क र प्रमाणरहितको विश्वास हुन्छ। मिथ, मिथ्या, मिथक, मुथोस आदि शब्दले समग्रमा साहित्यमा देखापर्ने पारलौकिक र लौकिक विषयको तर्करहित बोध भन्ने बुझाउँछ। मिथकले प्राच्य र आधुनिक वा विगत र वर्तमानको घटनालाई संयोजन गरेर सन्दर्भगत/प्रयोजनार्थ ज्ञानलाई प्रकाश पार्ने कार्य गर्दछ।

मिथकलाई विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नै ढङ्गले परिभाषित गर्दै आएका छन्। मिथकले एउटा खास संस्कृति मान्ने समूहले सत्य ठानेर विश्वास गरेका उत्पत्तिका कथा, समाज किन यस्तो छ? र यहाँ सबै कुरा कसरी घटित हुन्छ? भन्ने कुरा समाज/संस्कृतिको सापेक्षतामा वर्णन गर्दछ। धेरैजसो मिथकहरू सामाजिक चलन र परम्परासित सम्बन्धित हुन्छन् (अब्राहम, सन २००५, पृ.१०६)। यस भनाइबाट मिथक समाजमा दरोसित जरा गाडेको हुन्छ, भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ। नगेन्द्रका अनुसार सामान्यरूपमा मिथकको अर्थ अतिप्राकृतिक घटनाहरू र भावहरूसँग सम्बन्धित परम्परागत कथा हो (नगेन्द्र, १९८७, पृ.१२)। यसले मिथकको स्वरूप र कथ्यविषयलाई सङ्केत गरेको हुन्छ। रमेशकुन्तल मेघका अनुसार “मिथक मानवजातिको सामूहिक स्वप्न एवम् सामूहिक अनुभव हो” (मेघ, २००७, पृ.१७६)। यस परिभाषा अनुसार मिथकलाई सामूहिकतासँग जोडिएको

छ। नेपालीमा जगदीश शमशेर राणाले मिथकलाई समाजविज्ञान, मनोविज्ञान, भाषाविज्ञान, इतिहास, ललितकला तथा पौराणिक अध्ययन र ब्रह्मविज्ञानको ज्ञानले मिथकको विभिन्न कोणमा आवश्यक दृष्टिकोण भर्दछ” भनेका छन्। राणाको मिथकसम्बन्धी यस परिभाषाले मिथकको क्षेत्रगत व्यापकता र विषयगत विविधतालाई सङ्केत गरेको छ।

साहित्यकार समाजमा हुन्छ र समाजमा व्याप्त धारणा र सामूहिक चेतनाबाट साहित्यकारद्वारा सिर्जित कृति सदैव अनुप्राणित रहँदै आएको छ। यसरी विभिन्न विद्वान्हरूका विविधतायुक्त परिभाषामा परिभाषित मिथकीय अवधारणालाई आधार मानेर मिथकलाई विभिन्न प्रकारमा वर्गीकरण गरी कृतिको मिथकीय विश्लेषणको आधार तयार गरिन्छ। मिथकको वर्गीकरण एउटा जटिल विषय भएकाले कृति विश्लेषणको उपकरणका रूपमा प्रयोग हुने मिथकको वर्गीकरणमा विविधता पाइन्छ। यस आलेखमा अविनाश श्रेष्ठको *अश्वत्थामा हतोहतः* नाटकमा मिथकीय सन्दर्भको निर्यौल गरी विश्लेषण गर्नका लागि निम्नलिखित तीन आधार निर्धारण गरिएको छ : १. विषयगत सन्दर्भ : पौराणिक, सामाजिक, दार्शनिक विषय २. परिवेशगत सन्दर्भ : लौकिक परिवेश, पौराणिक परिवेश, ३. पात्रगत सन्दर्भ: पौराणिक पात्र, लौकिक पात्र।

***अश्वत्थामा हतोहतः* नाटकमा मिथकीय सन्दर्भ**

अश्वत्थामा हतोहतः नाटक प्रख्यात महाभारतीय पात्र अश्वत्थामाको दुर्भाग्यप्रति अति नै संवेदनशील भएर त्यसका आधारमा वर्तमान मानवका जीवनभोगाइलाई शल्यक्रिया प्रस्तुत गर्ने उद्देश्यले लेखिएको नाटक हो। यस नाटकमा स्वैरकल्पनाका सहायताबाट पौराणिक सन्दर्भमा आधुनिक र आधुनिक सन्दर्भमा पौराणिक सन्दर्भको छाया पारेर नाटयकृतिको आख्यानीकरण गरिएको छ। अश्वत्थामा सम्बन्धी महाभारतीय आख्यानमा आधारित भए पनि यसमा तत्कालीन घटनालाई नभएर घटनाप्रतिको मानसिक प्रतिक्रियालाई नाटकीकृत गरिएको छ।

महाभारतकालीन पात्र अश्वत्थामाको अपराध र उनले पाएको दण्ड यस नाटकको बीज हो। यसैलाई समकालीन मानवको आर्तनादको रूप दिने प्रयास गरिएको छ। यस नाटकको मूल विषयवस्तु पौराणिक छ, तापनि समकालीन राष्ट्रिय जीवनका सामाजिक, आर्थिक र बौद्धिक अवस्था झल्काउने प्रसङ्ग पनि साङ्केतिक रूपमा अन्वित छन्। यस नाटकको कार्यव्यापार महाभारत कालका पृष्ठभूमिमा थालिन्छ र त्यसै पृष्ठभूमिमा पुगेर टुङ्गिन्छ, तर बीचमा भने आधुनिक कालको राष्ट्रिय पृष्ठभूमि देखिन्छ। त्यस पृष्ठभूमिमा दलाल, किसान, उद्योगपति, बुद्धिजीवी, लालसाजस्ता पात्र पौराणिक पात्र कृष्ण, युधिष्ठिर, दुर्योधन, द्रौपदी, विकर्ण, द्रोणाचार्य आदिमा रूपान्तरित भएर आधुनिक सन्दर्भको जीवनबोध गराउने किसिमले प्रस्तुत भएका छन्। यसमा आरम्भदेखि लिएर अन्त्यसम्म देखिने प्रमुख घटना र कार्य निम्नलिखित छन् :

प्राचीन सङ्ग्राममा भएका हत्या, चित्कार, भागाभाग र घाइतेहरूका क्रन्दनको सामूहिक खलबलको ध्वनि सुनिन्छ, अनि *नरो वा कुञ्जरो वा* भन्ने अर्धपङ्क्ति सुनिन्छ। त्यस ध्वनिलाई ढाक्नै शङ्खध्वनिको प्रसारण हुन्छ, त्यसपछि अश्वत्थामा हतोहतः भन्ने अर्धपङ्क्ति सुनिन्छ। कृष्णले पार्श्व संवादबाट

अश्वत्थामालाई उत्तराका गर्भमा ब्रह्मशिरास्त्र (ब्रह्मास्त्र) को प्रयोग नगर्न चेतावनी दिएको अनि व्यासले पनि भ्रूणहत्याको अपराध संसार रहनुजेल क्षम्य नहुने हुँदा अस्त्रप्रयोग नगर्न सावधान तुल्याएको सुनिन्छ। दुवै चेतावनीको उपेक्षा गर्दै अश्वत्थामाले उत्तराका गर्भमा रहेको पाण्डु बीजको विनाशका निमित्त अमोघ ब्रह्मशिरास्त्रको प्रयोग गर्दा ठुलो शब्दका साथ चट्याङ खसेको सुनिन्छ। थामिनसक्नुको आँधीवेहरी चलेको र अन्य प्राकृतिक प्रकोप फैलिन थाल्छ। पार्श्वसंवादबाट कृष्णछायाले द्रौपदीका पाँच नाबालक पुत्रको हत्या र भ्रूणहत्याको अक्षम्य अपराध गर्ने अश्वत्थामालाई उल्लास र प्रसन्नताको मणिले हीन तुल्याई अङ्ग-प्रत्यङ्ग कुहिएर घाउ, खटिरा र पिपले भरिएको शरीर लिएर चिरञ्जीवी हुने अभिशाप दिएको सुनिन्छ। यसपछि अश्वत्थामाले यस्तो अभिशाप दिएर कृष्णले आफूमाथि ठुलो अन्याय गरेको देखाउँदै कृष्णको कलङ्क आफ्ना छातीमा बोकेर इतिहासका साथ आफू बाँचिरहने उद्घोष गरेको सुनिन्छ। यहाँ महाभारतमा उल्लेख गरिएको अश्वत्थामाको टाउकाबाट मणि भिकिएको भन्ने मिथकको सन्दर्भ रहेको छ।

अश्वत्थामा हतोहतः नाटकमा मिथकीय प्रयोजनको सन्दर्भ

प्रस्तुत लेखमा अविनाश श्रेष्ठको अश्वत्थामा हतोहतः नाटकमा निहित मिथकीय विषयगत, पात्रगत र परिवेशगत सन्दर्भका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ।

विषयगत सन्दर्भ

अविनाश श्रेष्ठको *अश्वत्थामा हतोहतः* नाटकमा पौराणिक, सामाजिक र दार्शनिक विषयगत सन्दर्भको मिश्रण रहेको छ। पूर्वीय आध्यात्मिक संसारलाई आधार बनाएर निर्मित महाभारत उपजीव्य ग्रन्थको विराट पर्वको अश्वत्थामाको प्रसङ्गसँग सम्बन्धित विषय नाटकमा रहेकाले यो पौराणिक सन्दर्भको मिथकीय नाटक हो। पौराणिक विषयवस्तुलाई स्वैरकल्पनाका सन्दर्भबाट आधुनिकताको मिश्रण गरिएको यस नाटकमा सामाजिक सन्दर्भ पनि आएको छ। यस्तै यस नाटकमा युद्धका कटुचाललाई जीवनदर्शनका रूपमा अवलम्बन गरिएकाले नाटकमा स्वैरकल्पनिक दार्शनिक सन्दर्भ पनि सिर्जित भएको छ।

पौराणिक सन्दर्भ

पौराणिक/उपजीव्य सन्दर्भग्रन्थमा भएका घटनाहरूलाई स्वैरकल्पनिक रूप दिइएमा त्यस्ता सन्दर्भलाई पौराणिक मिथकीय सन्दर्भ भनिन्छ। यस अश्वत्थामा हतोहतः नाटकमा नाटककारले नाटकका विविध प्रसङ्गमा मिथकीय सन्दर्भको प्रयोग गरेका छन्। यो नाटकको घटना महाभारतकालीन पौराणिक सन्दर्भमा आधृत छ। महाभारतको युद्धमा कुलगुरु द्रोणाचार्यको बध नभएसम्म पाण्डव पक्षको विजय सुचिश्चित नदेखिएको हुँदा सत्यवादी युधिष्ठिर छलको सहारा लिई उनलाई मार्न तत्पर हुन्छन्। यसको सङ्केत कथानकको आदि भागमा नेपथ्य ध्वनिका माध्यमले गरिएको छ। नेपथ्यमा शङ्खध्वनिको चर्को आवाजसँगै “नरो वा कुञ्जरो वा अश्वत्थामा हतोहतः” (पृ.६९) भन्ने सुनिन्छ र त्यसपछि कसैको अ ऽऽ स्व ऽऽ थ ऽऽ मा ऽऽ (पृ.७०) भन्ने पीडायुक्त चित्कार

समेत सुनिच्छ । सम्भवत : त्यो आवाज कुलगुरु द्रोणाचार्यको आवाज हो । उनले पुत्र अश्वत्थामाको मृत्युको छलकपट युक्त समाचार सुनेर पीडायुक्त चित्कार निकालेका छन् र मृत्युवरण गरेका छन् ।

त्यस्तै नाटकमा पौराणिक विषयको सन्दर्भ द्रोणाचार्य, विकर्ण, युधिष्ठिर, कृष्ण, दुर्योधन, द्रौपदीजस्ता महाभारतकालीन पात्रका संवादमा पनि पाउन सकिन्छ । यी पात्रको पौराणिक चारित्रिक विशेषता नाटकमा यसरी प्रस्तुत भएको छ :

द्रोणाचार्य : म हुँ द्रोण ।..म हुँ प्राचीन योद्धा द्रोणाचार्य । जसको आफ्नो कुनै गति थिएन, दुर्योधनको इच्छा नै जसको सर्वोपरि इच्छा थियो । दुर्योधनको अनिच्छा नै जसको अनिच्छा (पृ.११३) ।

द्रौपदी : म स्वास्नीमान्छेहरूकी प्रतीक हुँ । चिन्यौ मलाई ? म पाँच पतिहरूकी एकमात्र पत्नी - पाञ्चाली, द्रौपदी (पृ.११७) ।

कृष्ण : म कृष्ण हुँ । कसैले ममाथि आस्था दर्साउँछन्, कसैले अनास्था । कसैले प्रभु ठान्छन्, कसैले अकिञ्चन (पृ ११६)।

उपर्युक्त संवाद पौराणिक पात्रका परिचयका सन्दर्भ सङ्केतक देखिन्छन् । उल्लिखित विषयहरू महाभारत विराट पर्वका मिथकीय सन्दर्भका रूपमा रहेको पुष्टि हुन्छ । महाभारतकालीन पात्र र परिवेशलाई स्वैरकल्पनाका आधारमा यथार्थ जस्तो गरी संवाद गराउनु मिथक हो । यस मिथकको प्रयोग यस नाटकमा भएको छ ।

सामाजिक सन्दर्भ

समाजको स्वैरकल्पनिक घटनाहरूलाई मिथकीय सन्दर्भमा नाटककारले यस नाटकमा चित्रण गरेका छन् । यस नाटकमा चित्रित किसान, बुद्धिजीवी, प्रलोभन, दलाल र उद्योगपति सामाजिक पात्र हुन् भने यिनका बिचको संवादमा सामाजिक सन्दर्भ रहेको छ । जस्तै :

किसान : कतावाट पाल्नुभो सर ?

बुद्धिजीवी : यसै घुम्दै । अनि तिम्रो सबै बेसै होला ?

किसान : खै सर ! यसपालि पानी अहिलेसम्म पनि परेको छैन । खडेरी पर्छ कि भन्ने जगजगी छ । माटो पानी नपाएर पटपटती चिरिँदै छ । धाँजा पर्दै छ । इः, हलो जोत्न पनि अष्ट्यारो । सुकेको कडा जमिनमा हलो नै चल्दैन सर !

बुद्धिजीवी : (दलाललाई) अनि तिमिले त मलाई देखेर टाउको बङ्ग्यायौ नि ?

दलाल : ए, तपाईं ? (चाप्लुसीपूर्ण चिप्लो बोली) सानो मुख ठुलो कुरा हजुर ! यहाँकै प्रतापले त बाँचिएको छ ।

बुद्धिजीवी : अनि, कामधन्दा कस्तो चल्दै छ ?

दलाल : खै कस्तो भन्नु, जेनतेन बाँच्नेसम्म मेलो गरिँदै छ । (पृ. ७९)

उल्लिखित किसान, बुद्धिजीवी र दलालबिचको संवादमा लौकिक जनजीवनको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । यी पात्रका जीवनभोगाइ, अभाव, पीडा, चारित्रिक विशेषताहरू यस नाटकमा साधारणीकरण भई प्रस्तुत भएका छन् । यसरी यहाँ समाजका प्रतिनिधि पात्रका कार्यव्यापारयुक्त सौँचको प्रकटीकरण गरी सामाजिक सन्दर्भलाई पुष्टि गरिएको छ ।

दार्शनिक सन्दर्भ

विचारलाई विशिष्ट घटनाका माध्यमबाट प्रस्तुति दिइन्छ भने त्यसलाई दार्शनिक सन्दर्भयुक्त मिथक भनिन्छ । महाभारतका सन्दर्भहरू आधुनिक साहित्यमा विचारको नयाँ क्षितिज उघार्न र समस्याको समाधान खोज्न उपयुक्त हुँदै गएका छन् (हर्थोन, सन् २०००, पृ.२२३) । नाटककारले यस नाटकमा पौराणिक र दार्शनिक सन्दर्भको अन्तर्मिश्रणका अतिरिक्त लोकव्यवहारको प्रतिरूपाकृति पनि उतारेका छन् । यसमा पात्रहरूको नाम र सन्दर्भ पौराणिक र सामाजिक रहेपनि उनीहरूका संवादमा घटनाहरूभन्दा प्रवृत्तिको विश्लेषण बढी गरिएको छ । जसले गर्दा दार्शनिक सन्दर्भ पनि उत्तिकै शक्त भएर आएको छ । जस्तै :

म हुँ द्रोण, न म कसैको पति हुँ अहिले म कसैको पिता । न कसैको गुरु हुँ म न कसैको
आचार्य, म हुँ प्राचीन योद्धा द्रोणाचार्य, जसको आफ्नो कुनै गति थिएन, दुर्योधनको इच्छा
नै जसको सर्वोपरि इच्छा थियो । दुर्योधनको इच्छा नै अनिच्छा नै जसको अनिच्छा”
एकातिर दरिद्रताका जगजगी अर्कोतिर पुत्र अश्वत्थामाको मोह अनि त्यसमाथि पनि पत्नी
कृपीको दिनरातको टोकसो । विवश भै मैले त्यागें ब्राह्मण धर्म र अँगाले क्षत्रियवृत्ति । म
बन्न सकिनँ बुद्धिजीवी -पिता भारतद्वाज भैं वा गुरु अग्निवेश भैं (श्रेष्ठ, २०५०, पृ.११३) ।
बुद्धिजीवी : मसित मेरो सबैभन्दा उत्तम कुरो मेरो बुद्धि छ । म तिमीलाई उपहार दिन
चाहन्छु प्रलोभन ! (श्रेष्ठ, २०५०, पृ.१०२) ।

बुद्धिजीवी र द्रोणाचार्यको चरित्रको बाह्यसतह फरक फरक देखिन्छ तर आन्तरिक चरित्र उस्तै छ भन्ने कुरा माथिको विवरणद्वारा प्रस्ट हुन्छ । द्विविधामा बाँच्ने जिन्दगी सबै युगमा उस्तै रूपमा प्रस्तुत हुन्छ । आज पनि लालसा र प्रलोभनमा परी आफ्नो सत्वलाई बेचेर मुकुण्डोधारी जीवन अँगालेका आजका बुद्धिजीवीको जीवनदर्शनलाई द्रोणाचार्य र बुद्धिजीवीको चरित्रद्वारा स्पष्ट्याइएको पाइन्छ । उल्लिखित नाट्य संवादहरूमा पौराणिक पात्रमा सामाजिक विषयको मिश्रण गरी घटनाभन्दा वैचारिक वैशिष्ट्यलाई चित्रण गरिएकाले यसमा पौराणिक, सामाजिक दार्शनिक मिथकीय सन्दर्भ रहेको पुष्टि हुन्छ ।

परिवेशगत मिथकीय सन्दर्भ

शून्यतामा सिर्जनाको कल्पना हुन सक्दैन । यस नाटकको सिर्जित परिवेश महाभारतको प्रख्यात चरित्र अश्वत्थामाको दुर्भाग्यलाई वर्तमान मानवले भोगेको अभिशप्त जीवनभोगाइलाई प्रस्ट पार्न सिर्जित गरिएको छ । पात्रको रूपान्तरणद्वारा पौराणिक सन्दर्भमा आधुनिक अवस्था र आधुनिक

अवस्थामा पौराणिक पात्रको छवि प्रस्तुत गर्न खोजिएको यस नाटकको परिवेश महाभारतकालीन सन्दर्भसहित समकालीन मानवजीवनका सामाजिक, आर्थिक, बौद्धिक स्थिति, मानवका दुरवस्थाको चित्रणसम्म फैलिएकोछ ।

परिवेशगत मिथकीय सन्दर्भ

लोकसमाजको परिवेशअन्तर्गत नाटकमा ग्रामीण परिवेश र अभावग्रस्त किसानको जीवनलाई नाटकमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

सुरुवाल मात्र लगाएको नाङ्गो शरीरको
किसान मञ्चमा काल्पनिक हलो,
जोतिरहेछ (अश्वत्थामा हतोहतः पृ. ७५)

आजको आधुनिक समाजका मानिसको मानवीय चरित्र र परिधानलाई नाटकमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

यत्तिकैमा पेन्सिल हिलको जुत्ता
लाएकी एउटी अत्याधुनिक
युवती प्रलोभन त्यहाँ
आउँछे (अश्वत्थामा हतोहतः पृ.७०) ।

उल्लिखित नाट्यांशका आधारमा प्रयोग भएका काल्पनिक हलो, नाङ्गो शरीर, पेन्सिल हिल भएको जुत्ता लाएकी एउटी अत्याधुनिक युवतीजस्ता पात्र र तिनका गतिविधिले समाजको गरिबी र आधुनिक परिवेशगत सन्दर्भलाई उदाङ्गो पारेको छ ।

महाभारतकालीन परिवेशगत मिथकीय सन्दर्भ

अश्वत्थामा हतोहतः नाटकमा महाभारतकालीन विविध परिवेशलाई मिथकीय परिवेशको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस नाटकमा महाभारतकालीन पात्रहरू कृष्ण, युधिष्ठिर अश्वत्थामा, दुर्योधन, द्रोपदी, विकर्ण आदिको प्रयोगद्वारा प्राचीन समयको संस्कृति र वातावरणतर्फ सूचित गरिएको छ । नाटकको प्रारम्भमा नै महाभारतकालीन युद्धजनित कार्यव्यापारको निर्देशकीय विवरण यसरी दिइएको छ :

सुस्त सुस्त पर्दा उघ्रँदै जान्छ,
टाढा कतै पहिले एकोहोरो शङ्ख ध्वनि सुनिन्छ । शङ्ख ध्वनि थामिएपछि थुप्रै घोडाका
टापहरू र रथ गुडेको ध्वनि प्रसारण, अनि लगत्तै टाढा नेपथ्यमा कोही भयावह आवाजमा
चिच्याउँछ : “आक्रमण...” ...
नेपथ्यमा कोही आवेगमत्त आवाजमा चिच्याउँछ : ‘नरो वा कुञ्जरो वा’
फेरि शङ्खध्वनिले प्रसारण थालिन्छ : ‘अश्वत्थामा हतोहतः’

महाभारतको युद्धमा देखिएका शङ्खध्वनि, सङ्ग्राम, हत्या, चित्कार, घाइतेको क्रन्दनयुक्त कोलाहलमय परिवेशलाई माथिको नाट्यांशले प्रस्तुत गरेको छ। अकथात्मक वा क्षीण कथात्मकताभिन्न पनि विश्व परिवेशलाई समेट्न सक्नु श्रेष्ठको नाट्य प्रयोगधर्मी विशेषता हो। यस नाटकमा पुराण, इतिहास र समकालीन मानवजीवनका विविध पक्षसम्म फैलाइएको स्वैरकाल्पनिक मिथकीय पौराणिक परिवेश रहेको छ।

पात्रगत सन्दर्भ र मिथक

पौराणिक आख्यान/घटनामा रहेका पात्रहरूको वैशिष्ट्यलाई स्वैरकाल्पनिक मिथकीय सन्दर्भबाट पनि चिनारी दिइएको हुन्छ। अविनाश श्रेष्ठले मिथकीय पौराणिक पात्रलाई यस नाटकमा शीर्षकीकरण गरेका छन्। यहाँ पूर्वीय पौराणिक वीरता र युद्धको वर्णन गर्ने प्रख्यात ग्रन्थ महाभारतमा प्रयोग भएका अश्वत्थामा, कृष्ण, युधिष्ठिर, विकर्ण, द्रोणाचार्य, दुर्योधन र द्रुपद आदि पात्रलाई नाट्यग्रन्थ *अश्वत्थामा हतोहतः* मा छायाङ्कन गरेका छन्।

अश्वत्थामा

अश्वत्थामाको भूमिका यस नाटकमा सामान्यतः एउटै सतहमा विस्तार भएको देखिन्छ। उनलाई नाटकको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म पौराणिक भूमिकासहित प्रस्तुत गरिएको छ। रूपान्तरित भूमिकामा देखा नपरे पनि नाटकको अन्त्यमा अश्वत्थामालाई व्यक्ति पात्रभन्दा प्रवृत्तिको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यो नाटक मूलतः किसान/अश्वत्थामा/अभिषप्त मानवको कथा हो। यस नाटकले जीवनका नानारङ्गी विद्रूपहरूको सक्कली अनुहार देखाएको छ (शर्मा, २०५० पृ.)। यस नाटकमा नाटककारले अश्वत्थामाको पौराणिक परिचयलाई साधारणीकरण गरी सार्वकालिक र सर्वव्याप्त मानवीय पीडा प्रस्तुत गरेर तार्किक र नवीन व्याख्या गरेका छन्। उनैका शब्दमा भन्दा “एउटै समयका विभिन्न स्थान र सन्दर्भमा हामी हजारौं शरीर, लाखौं मुख, करौंडौं हातगोडाहरूसहित विराट रूपमा फिँजिएका हुन सक्छौं। त्यसैले अश्वत्थामाको पीडा सार्वकालिक छ, सर्वत्र छ, सर्वव्याप्त छ (पृ. १२१)।” यस नाटकको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म महाभारतको अश्वत्थामा पात्रलाई स्वैरकल्पनायुक्त पीडित र अभिषप्त मानवको प्रतीक र दण्ड र सजायको बीजको रूपमा मिथकीय स्थान दिएका छन् अर्थात् अश्वत्थामा अभिषप्त मानवीय मिथक हो।

कृष्ण

कृष्ण नाटकको प्रारम्भमा पौराणिक भूमिकामा नै देखापरेका छन्। उनी पृष्ठभूमिमा महाभारत युद्धका सूत्रधारका रूपमा देखिन्छन् तर उनको यो भूमिका नाटकमा दृश्य नभई सूच्य मात्र छ। नाटककारले कृष्णलाई अश्वत्थामाले प्रहार गरेको ब्रह्मशिर अस्त्रको प्रतिकार गर्न उभिएको पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। अन्त्य अवस्थातिर नाटककारले कृष्णको भूमिकालाई वर्तमान युगको दलालको भूमिकामा रूपान्तरण गरेका छन्। यसरी पौराणिक कृष्णलाई वर्तमान युगको दलालको

सामाजिक विम्ब दिइएको छ । नाटकको अन्त्यमा कृष्ण पुनः रङ्गमञ्चमा देखापरेका छन् । त्यसबखत उनको परिधान पौराणिक शैलीकै देखिन्छ, र उनको संवाद पनि पौराणिक कृष्णको भन्दा भिन्न देखिँदैन तर दलाल यस नाटकको सामाजिक पात्र हो । दलालको जीवन अरूबाट प्राप्त हुने कमिसनमा निर्भर रहेको हुँदा उसको चरित्रमा चाकरी र चापलुसीको प्रवृत्ति बढी देखिन्छ । कृष्ण एक शक्तिशाली योजनाकार र नारीलाई आफ्नो वशमा ल्याउन सक्ने मोहनीरूप र वाक्शक्तिका मिथक हुन् । यस नाटकमा कृष्णले आफ्नो छायामा पारेर द्रौपदीलाई आफ्नो मधुरिमाले ढपक्क ढाकेका छन् । यसका अतिरिक्त उनी युद्धको चक्रव्यूहको वृत्तरेखामा उभिने पात्रका रूपमा पनि नाटकमा देखिएका छन् ।

युधिष्ठिर

नाटककारले युधिष्ठिरलाई श्वेत/धवल वस्त्रमा एकपटक मात्र रङ्गमञ्चमा उभ्याएका छन् । सत्यको परिधान र युधिष्ठिरको परिधानमा कुनै भिन्नता नरहेको हुँदा सत्य नै युधिष्ठिरका रूपमा रूपान्तरित भएको हो भन्ने स्पष्ट बुझिन्छ । युधिष्ठिर आफूलाई सत्यको प्रतीक मानेर पनि “प्रत्येक युगमा सबैभन्दा बढी क्षतिग्रस्त भएको चरित्र मै हुँ” भनी आफ्नो सीमालाई आफैँ स्पष्ट पारेका छन् । ऊ भन्दै छ, “प्रत्येक अष्टयारा विसङ्गत स्थितिहरूमा जब निर्णय कृष्ण बनेर सामु आउँछन्- म स्वविवेकलाई एकातिर राखेर स्थितिहरूको कुचक्रमा पर्छु र मन नलाई नलाईकन पनि बोल्छु, अधुरो सत्य: “नरोवा कुञ्जरो वा” अनि थप्छु पुरै असत्य “अश्वत्थामा हतोहत” (पृ.११५-११६) । उसको अन्तिम निष्कर्ष छ सत्य र धर्मले सधैं स्थिति सामु घोडा टेक्छ, हाँछ (पृ.११६) । यस भनाइबाट युधिष्ठिरमार्फत स्थितिहरूको कुचक्रमा परी सत्य र धर्मले सधैं हार मान्नुपर्ने पौराणिक मिथकीय सन्दर्भ यहाँ आएको देखिन्छ । महाभारतमा सत्यवादी युधिष्ठिरको अर्धसत्य वाणीका कारण द्रोणाचार्यको बध सम्भव भएको मिथकीय सन्दर्भ देखाइएको छ तसर्थ नाटकमा युधिष्ठिर पौराणिक मिथकीय सन्दर्भका रूपमा आएका छन् ।

विकर्ण

विकर्ण राजा धृतराष्ट्र र गान्धारीका विसौ पुत्र र दुर्योधनका भाइ हुन् । तर उनी असत्य र अन्यायको पक्षमा भने उभिएका छैनन् । उनी किसानको जीवनमा रूपान्तरित भएका पौराणिक पात्र हुन् । हस्तिनापुरको राजसभामा दुर्योधनको आज्ञाले द्रौपदीलाई दुस्सासनद्वारा निर्वस्त्र तुल्याउने प्रयत्न गरिएका अवस्थामा विकर्ण सत्य र न्यायको पक्षमा उभिँदै त्यसको विरोधमा आवाज उठाउने पात्र हुन् । उनका अनुसार “जहाँ ठुला ठुला आधारहरू धरासाही बन्छन् त्यहाँ सत्य, न्याय र धर्म निकै सस्तो ठाउँबाट अभिव्यक्त हुने गर्छ । हामी सत्यका साधन मात्र हौं । सत्यले हामीलाई टेकेर जान्छ र विर्सने गर्छ” (पृ. ११५) । यस नाटकमा विकर्ण सोभा किसानको रूपमा रूपान्तरित भएका विशिष्ट मिथकीय सन्दर्भसहितका पात्र हुन् ।

द्रोणाचार्य

द्रोणाचार्यको उपस्थिति यस नाटकमा अन्तिम दृश्यमा देखिएको छ। द्रोणाचार्य बुद्धिजीवीमा रूपान्तरित चरित्र हो भन्ने कुरा बुद्धिजीवी प्रशासनको सामान्य हेरफेर गरी द्रोणाचार्यको भूमिकामा उपस्थित भएबाट प्रस्ट हुन्छ। उनको चरित्रचित्रण पनि नाटककारले द्रोणाचार्यकै मुखबाट यस प्रकार प्रस्तुत गरेका छन् :

म हुँ द्रोण, न म कसैको पति हुँ अहिले म कसैको पिता । न कसैको गुरु हुँ, म न कसैको आचार्य, म हुँ प्राचीन योद्धा द्रोणाचार्य, जसको आफ्नो कुनै गति थिएन, दुर्योधनको इच्छा नै जसको सर्वोपरि इच्छा थियो । दुर्योधनको इच्छा नै अनिच्छा नै जसको अनिच्छा” एकातिर दरिद्रताका जगजगी अर्कोतिर पुत्र अश्वत्थामाको मोह अनि त्यसमाथि पनि पत्नी कृपीको दिनरातको टोकसो । विवश भै मैले त्यागें ब्राह्मण धर्म र अँगाले क्षत्रियवृत्ति । म बन्न सकिनँ बुद्धिजीवी -पिता भारतद्वाज भैं वा गुरु अग्निवेश भैं (पृ. ११३) ।

बुद्धिजीवी र द्रोणाचार्यको चरित्रको बाह्यसतह फरक फरक देखिन्छ तर उनको आन्तरिक चरित्र र जीवनपद्धति अरूबाट सञ्चालित हुने र स्वयंको क्षमता सिद्ध गर्न नसकिने छ भन्ने कुरा माथिको उदाहरणबाट प्रस्ट हुन्छ। यसैले द्विविधामा बाँच्ने जिन्दगी सबै युगमा उस्तै रूपमा प्रस्तुत हुन्छ भन्ने तथ्य प्रस्तुत गर्ने द्रोणाचार्य पौराणिक सन्दर्भका पात्र हुन् ।

द्रौपदी

महाभारतकालीन पौराणिक पृष्ठभूमिबाट लिए पनि द्रौपदीलाई नाटकमा स्वतन्त्र चरित्रका रूपमा नदेखाई व्यक्तिभन्दा पनि प्रवृत्तिगत पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। आशवासन र प्रलोभनको भूमिका रूपान्तरित भएकी द्रौपदी नाटकको अन्तिम दृश्यांशमा प्राचीन ढङ्गको प्रशासनमा उपस्थित भएकी छिन्। उनी भन्छिन्:

म स्वास्नी मान्छेहरूकी प्रतीक हुँ ...म पाँच पतिहरूकी एक मात्र पत्नी- पाञ्चाली द्रौपदी । प्रत्येक पुरुष सञ्चालित व्यवस्थाद्वारा कुल्चिएकी, घाइते, बलात्कृत, सर्वभोग्या म नारी । म द्रौपदी हुँ । म हुँ माधवी । मत्स्यगन्धा- सत्यवती पनि म नै, मै कुन्ती हुँ र माद्री तर सबैभन्दा पहिले म स्वास्नी मान्छे हुँ (पृ.११७)।

नाटकमा पूर्वीय चर्चित ग्रन्थ महाभारतमा पाँच पाण्डवकी पत्नीको रूपमा रहेकी द्रौपदीलाई एक सुन्दर, प्रलोभनमा रहने र आशवासनमा बाँचेकी नारीको प्रतिनिधित्व गराई पितृसत्ताबाट प्रताडित नारी जातिका स्वभाविक गुणाभित्र स्वैरकाल्पनिक मिथकीकरण गरिएको छ।

दुर्योधन

यस नाटकमा दुर्योधनलाई पौराणिक भूमिकामा प्रस्तुत गरिएको देखिँदैन। उनलाई उद्योगपतिको रूपान्तरित पात्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ। नाटकका कतिपय संवादमा उनको सूच्य सङ्केत

पनि भेटिन्छ । अन्तिम नाट्यांशमा द्रोणाचार्यले दुर्योधनको इच्छा नै मेरो सर्वोपरि इच्छा र दुर्योधनको अनिच्छा नै मेरो अनिच्छा भनी आफूलाई चिनाएका छन् । महाभारतमा दुर्योधन एक जुवातास खेल्ने, कटु चाल चली अरूलाई फसाउने दम्भी पात्र हुन् । यस नाटकमा दुर्योधन धूर्त, इर्ष्यालु र छुद्र मानवीय व्यवहारको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रका रूपमा देखिएका छन् ।

निष्कर्ष

अविनाश श्रेष्ठ नेपाली नाट्य विधाको उत्तरवर्ती चरणका प्रयोगवादी नाटककार हुन् । श्रेष्ठका दुई पूर्णाङ्की नाटक समय, *समय अनि समय* र *अश्वत्थामा हतोहतः* मध्ये अश्वत्थामा हतोहतः नाटकमा पौराणिक विषय सन्दर्भलाई स्वैरकाल्पनिक रूपमा मिथकीय प्रचुरताका साथ प्रयोग गरिएको छ । स्वैरकल्पनात्मक ढाँचामा रचना गरिएको यस नाटकमा महाभारतकालीन मिथकलाई आधुनिक यथार्थवादी ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । पात्रको रूपान्तरणद्वारा पौराणिक सन्दर्भमा आधुनिक र आधुनिक सन्दर्भमा पौराणिकको छवि प्रस्तुत गर्न खोजिएको यस नाटकमा नाटककारले मिथकीय सन्दर्भसहित वर्तमान विसङ्गतिको उद्घाटन गरेका छन् । समग्रमा भन्दा नाटककारले यस नाटकमा पात्रहरूलाई कुनै एक देश र कालका सीमामा आबद्ध नगरी प्रवृत्ति विशेषको प्रतिनिधित्व गर्ने गरी सार्वभौम र सार्वकालिक पात्रको स्वभाविक गुणभित्र वर्तमान यथार्थको स्वैरकाल्पनिक मिथकीकरण गरेका छन् । निर्दिष्ट नाटकमा स्वैरकल्पनालाई मिथकका प्रतीक र विम्बको प्रभावसँग मिश्रण गरी पौराणिक तथा दार्शनिक मिथकीय सन्दर्भले परिवर्तनको चेतना जागृत गरेको छ । यहाँ निर्दिष्ट नाटकको नाट्य सन्दर्भ विषयगत (पौराणिक, सामाजिक र दार्शनिक) परिवेशगत (महाभारतकालीन र लौकिक अर्थात् आधुनिक) पात्रगत (अश्वत्थामा, कृष्ण, द्रोणाचार्य, युधिष्ठिर, दुर्योधन, विकर्ण र द्रौपदी) को मिथकीय सन्दर्भलाई निक्कै गरी विश्लेषण गरिएको छ । यस नाटकमा प्रयोग भएको मिथकीय सन्दर्भ आधुनिक जीवनदर्शनलाई परिभाषित गर्न सक्षम छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अब्राहम, एम. एच. (सन् २००५), *अ ग्लोसरी अफ लिटरेरी टर्म्स*, नयाँ दिल्ली : म्याकमिलन इन्डिया लिमिटेड ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद. (२०५९). *नेपाली नाटक तथा रङ्गमञ्च : उद्भव र विकास*. काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- एटम, नेत्र. (२०६१) *समालोचनाको स्वरूप*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- एटम, नेत्र. (२०६७). *नेपाली डायस्पोरा र अन्य समालोचना*. काठमाडौँ : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि.।
- कोइराला, कुमारप्रसाद. (२०६६). *केही आधुनिक नाटक र नाटककार*. काठमाडौँ : ओरिएन्टल पब्लिकेसन प्रा.लि. ।
- गड्तौला, नारायण. (२०६८). *नेपाली महाकाव्यको मिथकीय अध्ययन*. त्रि.वि. मा प्रस्तुत अप्रकाशित विधावारिधि शोधप्रबन्ध ।

नगेन्द्र, (सन् १९८७), *मिथक और साहित्य*, दोस्रो संस्करण, नयाँ दिल्ली : नेसनल पब्लिसिङ हाउस ।
 पोखरेल, ताराप्रसाद. (२०५९). अविनाश श्रेष्ठको नाट्यकारिताको अध्ययन. त्रि.वि.मा प्रस्तुत
 अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
 मल्ल, अशेष.(२०५७).*समकालीन नेपाली नाटक*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
 मेघ, रमेश कुन्तल. (सन् २००७).*मिथक और स्वप्न*, राधाकृष्ण प्रकाशन : नई दिल्ली ।
 राणा, जगदीश शमशेर (२०६१), नरसिंह अवतार-परिचर्चा, *नरसिंह अवतार*(दोस्रो संस्करण), ललितपुर
 : साभा प्रकाशन,) ।
 लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद. (२०६७). *नेपाली नाट्य समालोचना*. काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।
 शर्मा, मोहनराज. (भूमिका), (२०५०). दुई प्रयोगवादी नाटक समय, समय अनि समय र अश्वत्थामा
 हतोहतः का सन्दर्भमा. *अश्वत्थामा हतोहत*. काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र. ।
 शाह, कृष्ण यात्री. सम्पा. (२०६४).*प्रतिनिधि नेपाली नाटक*. काठमाडौँ : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन
 प्रा.लि.।
 श्रेष्ठ, अविनाश. (२०५०).*अश्वत्थामा हतोहतः* काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
 श्रेष्ठ दयाराम र मोहनराज शर्मा. (२०५६). *नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास*. (पाँचौँ
 सस्क.). काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
 सुवेदी, देवीप्रसाद. (२०६४). प्रयोगधर्मी नेपाली नाटक. *गरिमा*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
 हर्थोन, जेरेमी सन् .(२०००). अ ग्लोसरी अफ कन्टेम्पोरी लिटरेरी थ्योरी. चौ.सस्कं. आर्नोल्ड :
 लन्डन ।

